

ŞAĞIRDLƏRİN NİTQİNİN İNKİŞAFINDA LÜĞƏT ÜZRƏ İŞİN ROLU

Maya Qasımova,
ADPU-nun müəllimi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

açar sözlər: nitq inkişafı, lüğət ehtiyatı, lüğət üzrə işin metod və priyomları, sistematiklik və ardıcılıq, şifahi və yazılı nitqin səmərəliliyi;

ключевые слова: развитие речи, словарный запас, методы и приемы словарной работы, систематичность и последовательность, эффективность обучения;

key words: the development of speech, the headroom, methods and techniques of vocabulary work, systemic and predictive, effective learning .

Təlimin nəzəri və praktik cəhətdən təkmilləşdirilməsi müasir təhsil prosesinin vacib istiqamətlərindən biridir.

İdrak prosesində əvəzəedilməz rolunu oynayan Azərbaycan dili dərslərində doğma dilə məhəbbət hissi aşılır, təfəkkür formalaşır, ümumbəşəri dəyərlər dərk olunur.

Şagirdlərdə Azərbaycan dilini öyrənməyə maraqla oyaqılması vacib məsələlərdən biridir. Məktəbə yenidən qədəm qoymuş uşaqlar ətraf aləm haqqında müəyyən bilik və təsəvvürlərə malik olsalar da, onların əhatə dairəsi məhdud xarakter daşıyır. İbtidai məktəbdə şagirdlərin lüğət ehtiyatı, adətən, birtərəfli inkişaf edir, terminlərə, ümumiləşdirici sözlərə az rast gəlinir. Şagirdlərin nitqi monotonluğu, qeyri-ifadəliliyi, bir cümlədə eyni sözün bir neçə dəfə təkrarlanması ilə xarakterizə olunur. Onların çoxunun leksikasında obrazlı ifadə-

lərə, demək olar ki, rast gəlinmir. Məktəbin vəzifəsi uşağın dünyagörüşünü, lüğət ehtiyatını genişləndirməklə məhdudlaşır.

Uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsinin, onlarda doğma dilə rəğbət hissənin tərbiyə olunmasının vacibliyi haqqında görkəmli pedaqoqlar müxtəlif fikirlər söyləmişlər. K.D.Uşinski uşaqlarda “söz istedadının” inkişaf etdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət vermiş və onların əqli inkişafında, təlim nəticələrində bunun rolunu vurğulamışdır: “Sözün məna cəhətinə vara bilməyən, əsl mənasını dumanlı anlayan, ya heç anlamayan, ondan şifahi və yazılı nitqdə asanlıqla istifadə etmək vərdişinə yiyələnməyən uşaqlar həmişə, istənilən fənn üzrə biliklərin mənimsənilməsində bu əsaslı qüsurdan əziyyət çəkəcəklər”. Şagirdlərin məntiqi cəhətdən dəqiq, əsaslandırılmış, obrazlı şifahi və yazılı nitqləri onların əqli inkişafının göstəricisidir. Buna görə də nitq inkişafı uşaqların ümumi təlim sistemində, digər fənlərin mənimsənilməsində müvəffəqiyyəti təmin edən vacib halqadır. Məktəbdə ana dili təlimin yalnız obyekt deyil, həm də vasitəsidir.

Uşaqların nitqini inkişaf etdirmək onun məzmunu üzərində müntəzəm iş aparmaq onlara gördükləri əşya, hadisə haqqında cümlə qurmağı, məqamına görə lazımi sözü seçməyi, onlardan istifadə yolu ilə öz fikirlərinin qrammatik cəhətdən düzgün ifadəsini öyrətmək deməkdir. Uşaqlar heç vaxt lüğətin zənginləşdirilməsinə müasir dövrdə olduğu qədər ehtiyac duymamışlar. Müasir həyat hərtərəfli inkişaf edir, dəyişir, çoxsaylı yeni sözlərin yaranması və dilimizin lüğət tərkibinə daxil edilməsi tələbini irəli sürür.

Kifayət qədər söz ehtiyatı olmadan nitqi inkişaf etdirmək mümkün deyil. Buna görə də şagirdlərin leksikasını formalaşdırmaq, toplanmış söz ehtiyatı əsasında məlum sözlərin mənasını dəqiqləşdirmək və onların istifadə dairəsini genişləndirmək lazımdır. İbtidai siniflərdə lüğət üzrə iş spesifik xüsusiyyətlərə malik olmaqla praktik xarakter daşıyır. Belə ki, burada əsas məqsəd şagirdləri şifahi və yazılı nitqə praktik cəhətdən yiyələndirmək olduğundan, sözsüz ki, Azərbaycan dilinin leksikasını tam öyrətməyə ehtiyac yoxdur. Buna görə də, ibtidai məktəbdə leksikanın təlimi zamanı ana dilinə praktik cəhətdən yiyələnmə ilə bağlı məsələlərə diqqət ayırmaq məqsədəuyğundur.

Təlim prosesində sözlərin semantikasına xüsusi fikir verilməlidir. Sözün məna çalarlarının düzgün başa düşülməsi və nitqdə ondan istifadə edilmə imkanlarının dərk olunması məhz bununla bağlıdır. Düzgün nitqə malik olmaq sözün mənasını, işlənmə sahəsini bilmək deməkdir. Söz o zaman fəallaşmış hesab olunur ki, şagird nəqletmə zamanı, ifadə və esse yazılarında ondan istifadə etsin.

Müşahidələr göstərir ki, bu gün ibtidai siniflərdə lüğət üzrə iş systemsiz aparılır. Bu sahədə metodik vəsaitlər azlıq təşkil edir, dərslik və təlim vəsaitlərində Azərbaycan dilinin leksikasının öyrədilməsi metodikası ilə bağlı məlumatlar məhdud miqdardadır. Bu çatışmazlıqların aradan qaldırılmasının əsas şərti lüğət üzrə işin elə bir sistemini işləyib hazırlamaqdır ki, sözün vahid leksik-semantik səviyyədə mənimsənilməsini təmin etsin. Bunun üçün Azərbaycan dili dərslərində ibtidai sinif şagirdləri ilə lüğət üzrə işin optimal yollarını, metod və priyomlarını, hər yaş dövrünə uyğun lüğət minimumunu müəyyənləşdirmək, təlimin kommunikativ istiqamətini nəzərə almaqla, elmi cəhətdən əsaslandırılmış praktik çalışmalar sistemini işləyib hazırlamaq lazımdır.

Azərbaycan dili dərslərində sözün leksik mənasının izahı şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi prosesinin yalnız ilkin mərhələsidir. Sözün şagirdin fəal lüğətinə daxil olması üçün çox iş görmək lazımdır. Təcrübə göstərir ki, burada şablonlara və düşünülməmiş fəaliyyətə yol verilməməlidir. Hər bir dərs üçün lüğət üzrə iş planlaşdırılmalı, dilimizin leksik zənginliyindən daha geniş şəkildə istifadə edilməlidir. Müəllim nəzərə almalıdır ki, dilimizdə “*yaxşı*”, “*əla*” sözlərindən başqa, çoxsaylı digər rəğbətləndirici sözlər (*gözəl, mükəmməl, möhtəşəm, fövqaladə, bənzərsiz, xoş, orijinal* və s.) də var.

Metodikada çətin sözlərin mənasının izahı üçün bir sıra priyomlar işlənilib hazırlanmışdır. Bəzən çətin sözün mənası mətn daxilində açılır. Bu zaman şagirdə əlavə izahat verməyə ehtiyac qalmır. Mətni oxuduqdan sonra şagird heç bir kömək olmadan sözün mənasını başa düşür.

Konkret əşya adları ilə bağlı sözlərin öyrədilməsi əyani izahla, yəni əşyanın özünün, şəklinin, modelinin nümayişi ilə müşayiət olunarsa, daha yaxşı nəticə verir. Əyani izah mümkün olmadıqda isə sözün məzmunu ilə bağlı qısa şərh vermək, onun sinoniminin (*səma–göy*), antoniminin (*voxuş–eniş*), rus dilində qarşılığının (*atəşfəşanlıq – salyut*), növ–cins münasibətlərinin (*taxt, dolab, divan, çarpayı, kreslo – mebel*) yada salınması, etimologiyasına müraciət olunması, morfoloji strukturunun təhlili priyomlarından da istifadə etmək mümkündür.

Söz nitqdən kənarında, ayrılıqda mənimsənilə bilməz. Sözün əsl mənasının dərk olunması üçün onun söz birləşməsi, cümlə daxilində işlənməsi lazımdır. Bu, həm də şagirdlərdə sözdən yərində, dəqiq istifadə etmək bacarıqlarının formalaşdırılması baxımından faydalıdır. Yeni öyrənilmiş sözlər nitqdə müntəzəm təkrar olunmalı, möhkəmləndirilməlidir. Əks təqdirdə lüğət üzrə iş, lüğətin zənginləşdirilməsi ilə bağlı istifadə olunan çalışmalar öz əhəmiyyətini itirir. Çalışmalar yalnız o zaman arzu olunan nəticəni verə bilər ki, müəyyən ardıcılıqla, əsas didaktik və metodik tələbləri gözləməklə, mütəmadi icra edilmiş olsun. Elə çalışmalardan istifadə etmək olar ki, onlar kompleks şəkildə nitqin müxtəlif cəhətlərinin inkişafına – ədəbi tələffüzün təkmilləşdirilməsinə, qrammatik kateqoriyaların düzgün tətbiqinə, lüğətin fəallaşdırılması və rabitəli nitqin inkişafına, orfoqrafik qaydaların mənimsənilməsinə istiqamətlənmiş olsun. Görkəmli rus dilçisi və metodisti A.V.Tekuçev yazırdı: “Lüğət üzrə iş müəllimin fəaliyyətində epizodik bir iş deyil, dilin bütün bölmələri – qrammatika, orfoqrafiya, orfoepiya ilə bağlı olan, müntəzəm, mütəşəkkil, pedaqoji cəhətdən məqsədyönlü şəkildə təşkil olunan və I sinifdən son sinifədək aparılan bir işdir” (5).

İbtidai sinif müəllimləri lüğət üzrə işin vacibliyini başa düşməli və dərsdə ona kifayət qədər vaxt ayırmalıdır. Lüğət üzrə iş də qrammatika, orfoqrafiya, orfoepiya üzrə işlər kimi, planlaşdırılmalıdır. Bu məqsədlə ibtidai sinif müəllimi:

- Şagirdlər tərəfindən müntəzəm olaraq bu və ya digər sözün mənimsənilmə dərəcəsi öyrənilməlidir. Bu məqsədlə onların şifahi nitqini daim izləməli, yaradıcı yazılarını təhlil etməlidir.
- Şagirdlərin fəal lüğətinə daxil etmək üçün sözlərin seçilməsi üzrə müntəzəm iş aparmalıdır (Müəllim bunu oxu dərində öyrənilən bədii mətnlərdən, digər fənlərin dərsliklərindən, ibtidai sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuş lüğətlərdən seçməlidir).

Leksik vahidlərin fəal nitqdə istifadə olunacaq dərəcədə mənimsənilməsinə təmin edəcək lüğət üzrə iş mətnlərdə yaxınmənalı, əksmənalı, çoxmənalı sözləri, omonimləri, frazeoloji birləşmələri, obrazlı söz və ifadələri özündə birləşdirən leksik mikrosistemin seçilib, şagirdlərə öyrədilməsi əsasında mümkün olur.

Təlimdə yeni texnologiyaların, metodların tətbiqi şagirdlərin dərsə marağını artırır. Dərs boyunca uşaqların əldə etdikləri məlumatlar onların yaddaşında qorunmalıdır ki, istənilən anda onu yada salıb, təcrübədə tətbiq edə bilsinlər. Ən səmərəli yaddaşaxlama məhz öyrənilən qrammatik materialın təcrübədə tətbiqi zamanı baş verir. Buna görə də, ibtidai sinif müəllimi Azərbaycan dili dərslərində lüğətin zənginləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi məqsədilə şagirdlərin marağını, idrak fəallığını artırma biləcəklər rəngarəng leksik çalışmalardan, didaktik oyunlardan istifadə etməlidir. Bunların bəzilərinə aid nümunə göstərək:

1. Verilmiş cümlələrdəki **daş** sözünün işləndiyi mənaları müqayisə edin:

a) *Daş ürəkli insan heç kimə mərhəmət göstərə bilməz.*

b) *Usta Sadiq daşları hasarın kənarına yığıdı.*

2. Verilmiş sözlərdən hansı birinci, hansı ikinci cümlədəki **daş** sözünə uyğundur?

qəlbsiz, mərmər, zalım, kərpic, qəddar

3. Aşağıdakı isimlərin hansına *qəddar*, hansına *bərk* sözü uyğun gəlir?

insan, külək, düşmən, şaxta, hökmdar, bünövrə, döşək, çörək, münasibət

4. Yarımçıq qalmış cümləni *istiqlanlı* sözünün antonimi ilə bitirin:

Nigar istiqanlı qızıdır, Nərgiz isə ...

5. Sinonim sözlərdən cümlədəki *bacı* sözünə daha uyğun olanını seçin:

Cəlalin (iri, yekə, böyük, nəhəng) bacısı həkimdir.

6. Cümlələrdəki *gedir* sözünün mənalərini izah edin:

Kamran gedir. Veriliş gedir. Zaman gedir.

Hərfi imla. Müəllim şagirdlərə tapmacalar deyir və onların cavablarının ilk hərflərini xanalara yazmağı tapşırır. Əgər cavablar düzgün tapılmışsa, lazımı söz alınır. Şagirdlərdən alınmış sözün mənasını izah etmək tələb olunur. Komandalar yaradaraq bu oyuna yarış xarakteri verilir. Tapşırığı tez və düzgün yerinə yetirən komanda qalib hesab olunur.

“Bir sözlə əvəz et”.

Müəllim şagirdlərə söz birləşmələrini bir sözlə ifadə etmək tapşırığını verir:

- həftənin altıncı günü – ... (*şənbə*);
- hündür yerə çıxıb-düşmək üçün istifadə edilən pilləli alət – (*nərdivan*);
- külək, qar və ya yağışla müşayiət olunan hava durumu – (*çovğun*);
- insanın yaşadığı və məktub yazarkən zərfin üzərinə yazdığı sözlər – (*ünvan*);
- adəti üzrə günorta qəbul edilən yemək – (*nahar*);
- yüz il – (*əsr*).

“Heyvanlar, quşlar, həşəratlar necə səs çıxarır?”

Məqsəd şagirdlərin söz ehtiyatını quşların, heyvanların, həşəratların çıxardığı səsləri ifadə edən təqlidi sözlərlə zənginləşdirməkdir.

Sərçə .....(*cikkildəyir*), pişik .....(*miyəldəyir*), xoruz .....(*banlayır*), at..... (*kışnəyir*), quzu .....(*mələyir*), qarğa ....(*qarıldəyir*), ağcaqanad.... (*vızıldəyir*), it .....(*hürür*), şir .....(*nərildəyir*), inək.....(*böyürür*).

“Hansı heyvanın balasıdır?”

Məqsəd şagirdlərin lüğət ehtiyatını heyvan balalarının adı ilə zənginləşdirməkdir. Şagirdlər oxlarla hansı balanın hansı heyvana aid olduğunu göstərməli, analarının adlarını deməlidirlər.

at	cücə	it	qoduq
keçi	buzov	dəvə	quzu
inək	oğlaq	eşşək	çoşka
camış	qulun	ayı	küçük
pişik	balaq	qoyun	kösək
toyuq	mavri	donuz	pota

“Sözlərdə hansı sözlər gizlənilib?”

Şagirdlərə verilmiş sözlərin tərkibindəki hərflərdən yeni sözlər düzəltmək tapşırılır. Bu oyun-tapşırıq şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməklə yanaşı, onlarda diqqətliyi də inkişaf etdirir:

yarpaq – *arpa, yar, ar, para, ara, qar, yaraq, ay, pay, qap, qara, apar, paya, qaya*;

sərin – *ər, sinə, sər*;

sahil – *ah, sil, sal, hil, il, hal*;

qaşiq – *qaş, aş, aşıq, qış, qaşı*;

külək – *kül, kəl, lək, ək*;

yağış – *ağ, ağı, yağ, yağı, yaş, yaşa*;

dovğa – *ov, dağ, , vağ, ağ, doğ*;

balta – *alt, bala, tala, bal, ata, ala, bat, tab*;

canavar – *ana, can, avar, var, an, cavan, nar, ar, aran, ac, ara*;

boyun – *yun, boy, oyun, un, yon*;

albalı – *al, ala, bal, bala, balı, lal, ballı, Alı* ;

çiyələk – *çiy, ələk, kəl, lək, iy, çək, iç, iki, çil*;

yorğan – *yor, an, , ar, nar, ana, ara, ağ, yağ, yan, ana, ay və s.*

Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, nitqinin inkişaf etdirilməsi Azərbaycan dili tədrisinin əsas linqvovodidaktik vəzifəsidir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi yeni sözlərin mənimlənməsinə imkan yaradan rəngarəng əyani vəsaitlərdən (şagirdlərin rəsmləri, illüstrasiya,

qrafika, fərqli mövzularla bağlı videoçarxlar) istifadəni özündə birləşdirən fərqli yanaşma tərzini tələb edir. İbtidai sinif müəlliminin başlıca vəzifəsi müxtəlif metod və priyomlardan, vasitələrdən məqsətdə istifadə etməklə, şagirdlərin nitqinin inkişafı üçün əlverişli təlim mühiti yaratmaqdır.

ədəbiyyat

1. Айдарова Л.И. Формирование лингвистического отношения к слову у младших школьников. Возрастные возможности усвоения знаний. Москва: «Просвещение», 1966.
2. Кərimов Ү.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: “Səda”, 2013.
3. Кərimов Ү.Ş. İbtidai siniflərin Azərbaycan dili dərslərində lüğət işinin əsasları. Bakı: “Maarif”, 1978.
4. Скороход Л.К. Словарная работа на уроках русского языка. Москва: «Просвещение», 1990.
5. Текучев А.В. Методика преподавания русского языка в средней школе. (издание 2-е). Москва: «Просвещение», 1986.

РОЛЬ СЛОВАРНОЙ РАБОТЫ В РАЗВИТИИ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ

резюме

В статье изложены методы развития речи учащихся с помощью словарной работы. С этой целью рекомендуется использовать упражнения и дидактические игры лексического характера. Отмечается, что они должны способствовать расширению словарного запаса, умению выбирать из него слова, наиболее соответствующие содержанию высказывания и тем самым делать речь правильным, точным и выразительным.

THE ROLE OF WORK ON VOCABULARY IN THE DEVELOPMENT OF THE PUPILS SPEECH

summary

In this article was talked about the methods of development of students' speech by the help of work on vocabulary. For this purpose was noted that the use of lexical exercises and didactic games are reasonable. By allowing to enrich vocabulary reserve, the development of the ability of choosing compatible word according to content they provide accuracy, exactness and expressiveness of speech.

. . . . .